

версійну концептологію через призму «подвійної ідентичності» у середовищі української старшини. Вони виокремили два вектори «світоглядних наративів»: «автономістський» та «угодовський». Науковці одностайні в обґрунтуванні психологічно-світоглядного зламу хиткою ситуацією «несамостійності». Водночас у світогляді еліти ще міцно жевріла ідея щодо відродження колишніх вольностей, привілеїв та самостійного продукування політичної «атмосфери» на українських теренах.

Джерела та література

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. 504 с.
2. Горобець В. Присьмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ: Інститут історії України, 1998. 321 с.
3. Іванова Л. Г. Гетьманщина у XVIII ст.: Політичні процеси і постаті: історичні нариси. Київ; Кам'янець-Подільський: Історія в книзі, 2016. 186 с.
4. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч.1: Урядники гетьманської адміністрації. Вид. 2-ге: допов., уточ. і виправ. Київ: Стилос. 260 с.
5. Макушина Г. І. Політична культура населення Гетьманщини у XVIII ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Історія. 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 6–10.
6. Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Ключка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
7. Струкевич О. К. Політична культура козацької старшини України-Гетьманщини середини XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 1999. Вип. 1. С. 19–25.

МІУСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1820 РОКУ: ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ

Литвиненко Роман

Статтю присвячено виведенню із забуття та актуалізації практично зниклої з української історичної пам'яті та наукового фокусу події, пов'язаної з масштабним антикріпосницьким повстанням селян-українців, що відбулося 1820 року в Приміуссі на Землі Війська Донського.

Ключові слова: *Земля Війська Донського, українське селянство, закріпачення, Міуське повстання 1820 року, історична пам'ять.*

В історії східноукраїнських земель, що протягом певного часу входили до складу Російської імперії, сталася одна масштабна і значуща подія, яка ледве не

загубилася в глибинах історичної пам'яті. Йдеться про потужне селянське повстання 1820 р., що охопило окремі терени Землі Війська Донського та суміжних повітів Катеринославщини, але найбільшої масовості і загострення набуло в межах Міуського розшукового начальства (майбутній Міуській, а згодом Таганрозькій окрузі). Цей антикріпосницький рух, головною силою якого було саме українське селянство, як не прикро констатувати, майже не знайшов відображення в українській історіографії, як радянській, так і періоду незалежності. Водночас російська історіографія час від часу приділяла увагу Міуському повстанню 1820 р., яке відоме в літературі також під назвами Донського повстання, Донського руху, Міуського руху або Мартинівського бунту [1; 2; 3; 7; 12]. Найбільш вичерпно воно було висвітлене у працях І. І. Ігнатович [1; 2; 3; 4]. Попри це, поза увагою ледве не всіх дослідників, випадково чи ні, залишились етнічні аспекти розглядуваних подій, які, на наш погляд, мають принципове значення в кількох сенсах, зокрема для розуміння етноісторичних процесів колонізації Північного Приазов'я. З огляду на це, а ширше – на необхідність актуалізації досліджень східноукраїнських теренів, зокрема і тих, що входили до складу Міуської (Таганрозької) округи Землі / Області Війська Донського (ЗВД / ОВД) і вже давно «приватизовані» російською історичною наукою при пасивному спостереженні за цим українських істориків і краєзнавців, – пропонуємо сюжет, покликаний повернути до українського історичного дискурсу та відродити в історичній пам'яті важливі події 200-річної давнини, що є невід'ємною складовою героїчної історії українського народу та його багатовікової боротьби за свою незалежність.

Донське повстання 1820 р. було наймасштабнішим селянським рухом від часів Пугачовщини до скасування кріпацтва, який, розпочавшись ще влітку 1819 року на Салі, перекинувся на Донське правобережжя, охопивши всю Міуську й частину Донецької округ, а дещо згодом – суміжні з ними Ростовський, Слово'яносербський і Бахмутський повіти Катеринославської губернії. В ньому брали участь близько 45 тис. селян із 256 селищ. Основним вогнищем повстання була Міуська округа, де ним було охоплено 170 селищ (89 % від повсталих донських) з населенням 30 тис. селян, тобто 85 % донських повстанців [2, 219–222; 4, 322, прим. 2]. До придушення повстання було залучено чималу кількість військ: Симбірський піхотний, 5 донських козацьких полків (Отаманський, п-ка Ісаєва, п/п-ків Кирпичова і Поздєєва, військового старшини Каршина), 2 ескадрони лейбкозацького і 4 ескадрони Маріупольського гусарського полків, кінна артилерія [2, 198–199, 202; 18, 240, 266, 269, 286]. Придушенням повстання безпосередньо керував представник Олександра I на Дону, голова комітету про облаштування війська Донського генерал-ад'ютант О. І. Чернишов.

Глибинна й основна причина повстання 1820 р. полягала у прихованому, повзучому процесі закріпачення селян [13, 13], яке на Донщині розпочалося піз-

ніше за регіони Європейської Росії. Першими кроками до закріпачення були перепис малоросів 1763–1764 рр. і «Наставляння» коменданта фортеці Святого Дмитрія Ростовського генерала Потапова 1766 р., яким заборонявся перехід малоросіян від одного власника до іншого. Офіційним же закріпаченням став указ Павла I від 12 грудня 1796 р., що забороняв самовільні переходи селян Донщини та південних губерній, записаних після V ревізії за поміщицькими слободами часто обманом, без їхньої згоди та відома, внаслідок чого багато з них навіть після VII ревізії вважали себе вільними, нерідко перебуваючи в очікуванні офіційного підтвердження цього [1, 102; 2, 103, 104–105; 4, 327; 15, 72]. Тобто процес закріпачення донських селян, що тривав від другої половини XVIII ст., завершився ближче до 20-х років XIX ст., коли приписаних за козацькою старшиною та поміщиками малоросіян прирівняли до приватновласницьких кріпаків, які на Донщині зазвичай були великоросійського походження [13, 17, 18]. Супутньою причиною Донського повстання 1820 р. було посилення експлуатації селян, особливо помітне протягом 10-х років XIX ст., а також деякі інші чинники [1, 99–100; 2, 99–117; 4, 324–325; 13, 14, 17–18].

Приводами до селянського руху стали рескрипт імператора Олександра I від 10.12.1819 р. до військового дворянського депутата генерал-лейтенанта Карпова 2-го щодо жорстокого ставлення донських поміщиків до своїх селян, а також «відношення» № 19 від 2.1.1820 р. військового отамана Денисова до того ж генерал-лейтенанта Карпова 2-го, в якому викладався зміст означеного рескрипту і пропонувалося переконати поміщиків дотримуватися законності стосовно селян. Обидва документи, разом з деякими іншими всевишніми й сенатськими указами, швидко стали надбанням широких мас донського селянства, переписувалися (часто з упередженням редагуванням), тиражувалися і поширювалися ним, трактуючись при цьому винятково в сенсі визволення їх від кріпацтва, особистої залежності від поміщиків та звільнення від панщини [2, 71–74, 106–114; 18, 225–226, 239, 248–251]. Стрімке поширення цих переписних копій в деяких розшукових начальствах Донщини стало каталізатором до масової непокори та виступів селянства проти своїх власників.

Хронологічно події Міуського повстання охоплювали період від квітня до кінця червня 1820 р., хоча перші його вогники перекинулися сюди із Салу ще в другій половині січня [2, 152, 154, 166–196]. У суміжних повітах Катеринославської губернії повстання мало свою хронологічну динаміку: Ростовський – хвилеподібно від лютого до 2 липня, Бахмутський – від початку червня до 22 червня, Слов'яносербський – від середини червня до 24 червня. Двома головними осередками селянського руху стали найбільші слободи Міуської округи – Мартинівка (де події тривали протягом 11 квітня – 19 червня), яка об'єднала навколо себе 60 повсталих селищ і де часом збиралося від 5 до 20 тисяч селян, а також Дмит-

рівка (17 травня – 26 червня), з якою координувалися 28 населених пунктів і де збиралося від 2,5 до 5 тисяч повстанців [2, 177–178, 199, 202; 18, 245, 288]. Загалом тривалість повстань в різних 43 населених пунктах Міуського начальства коливалася від 20 днів до 2 місяців [2, 210, прим. 2]. Не занурюючись наразі в перебіг подій, доволі детально описаний в монографії І. І. Ігнатович [2, 149–196], відзначимо, що лише завдяки залученню військ зрештою селянський рух, крок за кроком, слобода за слободою, було придушено як у Міуській окрузі ЗВД, так і суміжних повітах Катеринославської губернії, чим урядові сили запобігли поширенню *«духу вільнодумства і непокори»* на сусідні терени. Натомість особливо наголосимо, що повсюдно після упокорення селян лише одиниці з них висловлювали каяття, що відверто обурювало генерал-ад'ютанта Чернишова: наприклад, 8 чоловік із 4–6 тис. у Мартинівці, не більше 20 із 1–2,5 тис. у Дмитрівці, 19 – на всі слободи по Салу, тоді як решта учасників *«були зовсім зятими у своїй помилці»*, *«залишались у тій самій завзятості»* або *«залишилися нерозкаяними і настільки запеклими, що ... від наміру свого не відступили»* [2, 01, 202; 18, 226, 243–245, 249–250, 258, 283].

Придушення повстання в найбільших слободах завершувалося кількадевною роботою там тимчасової слідчої і судової комісії, безпосередньо очолюваної дійсним статським радником В. Болгарським і під загальним головуванням Чернишова, яка допитувала учасників і свідків, визначала головних *«призвідників»*, *«збурювачів»*, *«начальників»* і *«ватажків»* повстання. Водночас віце-губернатор В. Шеміот, з огляду на об'єктивну тривалість в часі законної процедури засудження і покарання причетних до повстання селян Катеринославщини і за необхідності *«не терпящего времени случая поспешного и примерного наказания»*, звертався до О. Чернишова й керуючого міністерством внутрішніх справ із проханням дозволити прискорити цю процедуру шляхом передачі призвідників і найбільших винуватців збурювань донській тимчасовій комісії, що працювала по сусідству [19, 352]. Втім, ця ініціатива не була доведена до логічного завершення і вироки селянам катеринославських повітів виносив звичайний суд [2, 210, прим. 3]. Згідно з документами загалом по Міуській окрузі слідчо-судовою комісією Чернишова було притягнуто 318 селян із 82 населених пунктів (41 слобода, 38 селищ, 2 *«деревні»*, 1 хутір), що належали 72 поміщикам, із яких 217 селян було піддано тілесним покаранням: 6 чоловік (5 мартинівських і 1 дмитрівський) – батогом від 15 до 50 ударів, 150 (із 42 різних селищ) – плітьми від 10 до 50 ударів, 61 (з 30 селищ) – різками від 10 до 40 ударів. З решти 101 селянина – 3-х було передано звичайному суду, а 98 – були звільнені від покарання навіть т. зв. *«домашнім чином»* – різками або плітьми (через молодість, старість або покаяння), лише 28 із них були піддані *«духовному каяттю»*. Але найактивнішим учасникам повстання, окрім тілесного покарання, тимчасова комісія присудила: 6-ьом битим батогом – каторжні роботи в Нерчинську, 18 – висилку на

поселення до Сибіру (Іркутська губернія), 3 – відправку в солдати до Сибірського корпусу, 66 – примусові роботи терміном від півроку до 2 років на Луганському ливарному заводі. Красномовними є також дані щодо вікового складу найбільших призвідників та керманичів повстання, покараних засланням до Сибіру: до 40 років – 25 %, від 41 року і старше – 75 %; найстарші серед них мали вік 73, 74 і навіть 84 роки [2, 203–210, 262–263; 18, 267, 278, 285, 289]. Відверте переважання серед них чоловіків зрілого й похилого віку пояснюється тим, що саме вони, як старійшини слобід, зазвичай очолювали або були серед керівників повстанців [2, 150, 170]. Виконання вироків тимчасової комісії здійснювалося невідкладно, протягом кількох днів, щоби каральні езекуції або рух етапу до Сибіру крізь численні донські селища, як писав О. Чернишов імператору, *«справив глибоке й саме корисне враження»* на глядачів [18, 286].

На тлі певних результатів із дослідження Міуського повстання, пов'язаних насамперед з працями І. Ігнатович, варто відзначити, що ця наукова тема не може вважатися вичерпаною, особливо з урахуванням тієї обставини, що масив залучених дослідницею архівних документів був опрацьований лише крізь призму поставлених історикинею задач і є здебільшого неопублікованим. Місце їхнього перебування донедавна залишалося нам невідомим через проблематичність визначення долі базового масиву використаних І. Ігнатович документів колишнього ЛВЦІА (рос. ЛОЦІА) – Ленінградського відділення Центрального історичного архіву, фонди якого кількаразово трансформувалися через перетворення ЛВЦІА у ВІА (Військово-історичний архів у Ленінграді, 1934 р.), потім у ЦВІАЛ (Центральний Військово-історичний архів у Ленінграді, 1938), далі у ленінградську Філію ЦДВІА СРСР (Центральний державний військово-історичний архів, 1941) і нарешті ліквідацію філії та переміщення її фондів до Москви (1955–1958)¹.

Серед багатьох аспектів Міуського повстання 1820 р., що досі залишалися поза увагою науковців, є етнічний чинник, який традиційно не хочуть помічати російські дослідники, а слідком за ними випускали з поля зору й українські історики. Полягає він у тім, що терени Північно-Східного Приазов'я, які входили в розглядуваний час до складу Міуського розшукового начальства, а згодом стали Міуською округою ЗВД / ОВД, за виразом знаного російського науковця В. Кабузана [7, 132], являли собою *«українську етнічну територію»*. З таким твердженням повністю перегукується висновок ще одного російського дослідника, згідно з яким *«західна частина ОВД представляла собою вкрай специфічну територію, історично малоросійську за етнічним складом»* [10, 274]. Саме Міуська округа серед решти донських, за даними В. М. Кабузана, виділялася своїм 100%-м українським населенням від III до VII ревізії (1762–1816 рр.) зі збереженням абсолютного домінування українців у подальшому, що зафіксовано даними VIII–

---

¹ Неабияку допомогу у справі пошуку та ідентифікації документів колишнього ЛВЦІА надала авторові історична публіцистка і генеалогиня О. Молякко-Висоцька, якій автор висловлює щирі вдячності.

Х ревізій: відповідно, 88,9 %, 99 %, 97,5 % [5, 132, 186, 430, 472, табл. 3, 22]. Лише масове переселення росіян протягом другої половини XIX – початку XX ст. понизило частку українського населення Таганрозької округи ОВД до 61 % в 1897 і 1917 рр. [7, 534, табл. 46] з деяким її підвищенням на 1923 р. – 72% [10, 274]. При всій повазі до В. Кабузана, як науковця, маю відзначити, що наведену ним статистику не варто абсолютизувати, зокрема в частині винятково української (100%-ї) приналежності населення Міуської округи, особливо для періоду VII ревізії, про що ми особисто можемо судити на підставі роботи з ревізійними казками деяких населених пунктів (слободи Амвросіївка, Дмитрівка і Троїцьке, селища Грузьке і Дібрівське), в яких переважаюча українська маса приписних селян доповнюється незначною часткою кріпаків великоросійського походження, винятково з яких, до речі, поміщики набирали собі дворових². Натомість, в основі своєї статистика з праць В. Кабузана адекватно і доволі точно відбиває відповідні тенденції, зокрема стосовно абсолютного переважання українського населення в західній частині ЗВД / ОВД. Для зіставлення даних можна звернутись і до підрахунків, нехай хронологічно та географічно обмежених, що наводяться І. І. Ігнатович, згідно з якими «малоросійська» частка серед селянства окремих районів Донщини, в періоди між IV та VI ревізіями, складала від 82 % до 98 % [2, 101, табл.].

Наведена статистика переконливо засвідчує, що Міуське селянське повстання 1820 р. просто не могло бути іншим, як повстанням українського населення. Проте цей беззаперечний факт традиційно залишався поза увагою радянської та російської історіографії, як наукової, так і краєзнавчої. Винятком є лише монографічне дослідження І. Ігнатович, що побачило світ ще в міжвоєнний період, в якому авторка наголошувала на тому, що документи про повстання 1820 р. віддзеркалюють *«переважно український склад»* його учасників і *«цей національний склад донського селянства мав важливе значення для розвитку й характеру донського руху»*, оскільки *«українці особливо чутливо ставились до кожного посилення економічного і правового гніту, до позбавлення їх особистих прав»* [2, 105–106]. Навпаки, *«в донському русі великоросійські селяни брали порівняно малу участь: вони або не приєднувались до нього, або примикали в самий розпал його. Причина цього явища криється, вірогідно, в тому, що для великоросійських селян кріпосна залежність не була новим явищем, як для більшості українців»* [2, 101–102]. Показово й те, що в одному зі списків покараних за непокору своїм поміщикам селян 50 були українцями і лише 2 – «великоросіянами» [2, 208, прим. 1]. Навіть більше, відомі випадки, коли великоросійські селяни виловлювали бунтівних українських селян і повертали їх власникові, як це траплялося у слободі Ровенецькій поміщиці Орлової [2, 169]. Натомість від цих об'єктивних

---

² Опрацювання ревізійних казок Міуської округи ЗВД стало можливим завдяки сприянню генеалога Сергія Фазульянова, якому автор висловлює глибоку вдячність.

фактів і наголосів ранньої монографії (1937 р.) майже нічого не залишилось у повоєнних публікаціях І. Ігнатович [3, 66–67; 4, 322–351]. Саме така, позаетнічна, оцінка повстання була притаманна практично всій радянській історіографії [5, 17, 135, 824, 895; 6, 14, 155, 372, 666; 9, 63–68; 19, 53–54; та ін.]. Ба більше, ще в довоєнній радянсько-українській літературі в оцінці повстання 1820 р. намітилася дивна диференціація між селянами Міуської округи ЗВД і східних повітів Катеринославщини. Оскільки ці повіти називались «Україною» (вочевидь, з огляду на кордони утвореної через 100 років УРСР) і, природно, ототожнювались з українським населенням, то селяни Приміусся автоматично сприймалися як росіяни, адже асоціювались з теренами майбутньої РРФСР [21, 53]. А деяким російським дослідникам взагалі не до вподоби прийшовся висновок І. Ігнатович щодо української, а не російської етнічної забарвленості Міуського повстання, який оцінювався як тенденційний і непослідовний [14]. Але найбільш обурливим видається легковірний і водночас меншовартісний підхід авторів деяких українських підручників часів незалежності, які характеризують Донське повстання 1820 р. як рух насамперед російських, а вже потім українських селян [8, 134; 16, 52; 17].

Доволі красномовними щодо розглядуваного аспекту є прізвища самих учасників повстання. На превеликий жаль, іменні списки засуджених і покараних за участь у повстанні селян залишилися неопублікованими, а на сьогодні для нас є недоступними (сподіваємося, тимчасово). Натомість у деяких публікаціях згадуються прізвища «найвинніших призвідників» повстання та «найревніших товаришів основних збурювачів» [2, 179–180, 203–204, прим. 1, 208–209, прим. 1; 18, 255–259], які доповнюємо виявленими нами за відповідними записами в казках VIII ревізії: *слобода Мартинівка* – Дмитро Міщенко (Грушевський-Гугнявий), його дружина Марфа і брати Єфрем та Федір Міщенки, музика Галушка, Тимофій Гречка, Сава Зюбаченко, Тимофій Кузьменко, Родіон Малюженко, Пантелій і Федір Марченки, Григорій Недодай, Влас Резниченко, Петро Саганенко, Михайло Світлицький, Максим і Омелян Стрикици, Яким Балясников (Горащенко), Петро Білоусов, Михайло Бондарев, Микола Колесніков, Федір Коновалов, Ієвлей Лукашов; *слобода Дмитрівка* – Петро Вернигора, Гаврило Недодай і його сини Трохим³ та Савостян, Йосип Оковитий, Антон Сапицький, Герасим Лавре-

---

³ Гаврило Якович Недодай (1746 – † після 1820) і Трохим Гаврилович Недодай (1783 – † 29.5.1859) є моїми прямими пращурами, відповідно, у 8 і 7 коліні по гілці бабусі з батькового боку, коріння якої документально фіксується в слободі Дмитрівці наказного отамана Війська Донського Дмитра Івановича Іловайського (наразі однойменне село Шахтарського р-ну Донецької обл.) щонайменше від 4 ревізії 1782 р. [12, 84 зв]. Вочевидь, місцеві витoki цього роду є значно давніші, на що натякають фольклорні джерела, а саме виявлена І. М. Захарченком на Міусщині легенда про січового маляра козака Недодая, який написав герб Кальміуської паланки [11]. Як «одного з дмитрівських вожаків» [2, 181, прим. 1], Гаврила Недодая було вислано на поселення до Іркутської губернії. Через старість (73 роки) його, разом з іншим засланим до Сибіру дмитрівським ватажком Антоном Сапицьким (74 роки), було звільнено від тілесного покарання [2, 209, прим. 1, 262; 18, 289]. Трохима Недодая було покарано 40 ударами пліткою та 1 роком робіт на Луганському казенному заводі з поверненням на попереднє поселення, а Саву Недодая – 40 ударами пліткою [20, 73 зв].

нов, Кузьма Плужников; *селище Дібрівське* – Микола Колесников. Переважна більшість прізвищ є українськими, деякі мають зрусіфіковану форму (явище типове), але в документах всі ці люди записані малоросійськими селянами. Увесь наведений фактаж переконливо доводить суто українське етнічне забарвлення Міуського селянського повстання 1820 р., що має бути чітко зафіксовано в історіографії.

У світлі зрушень, що відбуваються в українській історичній науці часів незалежності, зміни акцентів у дослідженнях, підвищення уваги до питань історичного краєзнавства, оцінки подій і процесів крізь призму людського й персонального виміру, а також в умовах перманентної російської інформаційної агресії, вивчення цієї та пов'язаної з нею тем, зокрема присвячених залюдненню, освоєнню та історії східноукраїнських етнічних теренів протягом XVII–XIX ст., зокрема і тих, що потрапили до складу Земель / Області Війська Донського, набуває неабиякої академічної та прикладної актуальності.

Підбиваючи підсумок, маємо наголосити на всій очевидності факту, що Міуське повстання 1820 р. було наймасштабнішим антикріпосницьким рухом у дореформеній Російській імперії після Пугачовщини, рушійною силою якого виступало саме українське селянство, що мешкало на східних теренах свого основного етнічного ареалу. Ця значуща подія, яка ледве не розчинилась в історичній пам'яті українців і яка практично випала з поля зору української історичної науки, потребує подальшого ретельного дослідження й популяризації, що зараз об'єктивно ускладнюється недоступністю джерел, зосереджених у кількох російських архівах. Як би там не було, але ця знакова і значуща подія має бути вписаною до славетної та водночас трагічної історії українського народу.

Джерела та література

1. Игнатович И. Из истории движения крепостных крестьян на Дону (1818–1820). *Историк-марксист*. 1935. № 2–3(042–043). С. 99–121.
2. Игнатович И. Крестьянское движение на Дону 1820 г. Москва: ГСЭИ, 1937. 268 с.
3. Игнатович И. Крестьянские волнения первой четверти XIX века. *Вопросы истории*. 1950. № 9. С. 48–70.
4. Игнатович И. И. Крестьянское движение в России в первой четверти XIX века / [под ред. и с предисл. акад. Н. М. Дружинина]. Москва: Соцэкгиз, 1963. 466 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Донецька область. Київ, 1970.
6. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Луганська область. Київ, 1968.
7. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва: Наука, 2006. 658 с.

8. Калініченко В. В., Воронянский О. В. Історія України: від найдавніших часів до сьогодення: навчальний посібник. Харків: Оберіг, 2011. 440 с.
9. Наш край. Документы по истории Донской области XVIII – начала XX вв. Ростов-н/Дону, 1963. 576 с.
10. Перетятко А. Ю. Русские и украинцы на территории Области Войска Донского в 1763–1917 гг.: предыстория раздела Донецкого и Таганрогского округов между РСФСР и СССР. *Русская старина*. 2015. Т. 4(16). С. 258–282.
11. Приходченко К. Легенди, перекази і бувальщини Міюської України. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=2636
12. Ревизская сказка Войска Донского генерал-майора Дмитрия Ивановича Иловайского слободы Дмитриевки 1795 года августа 25 дня. ДАРО. Ф. 301. Оп. 24. Спр. 877. Арк. 77–135.
13. Ревин И. А. Крестьянство Дона и Приазовья в дореформенный период (вторая половина XVIII в. – 1861 г.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Новочеркасск, 2005. 25 с.
14. Ревин И. А. Крестьянство Дона и Приазовья в дореформенный период (вторая половина XVIII в. – 1861 г.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Новочеркасск, 2005. 227 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/krestyanstvo-dona-i-priazovya-v-doreformennyi-period-vtoraya-pоловина-xviii-v-1861-g>
15. Ревин И. А. Коренное крестьянство Дона в дореволюционной историографии. *Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 2008. № 6. С. 69–74.
16. Рибалка І. Історія України. Частина 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року: [підр. для іст. фак. вищих навч. закладів]. Харків: Основа, 1997. 480 с.
17. Саржан А. О. Історія України: навчальний посібник. Донецьк: ДонНТУ, 2008. 434 с.
18. Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной его императорского величества канцелярии / под ред. Н. Дубровина. Вып. 9. С-Петербург: Гос. тип., 1897. 475 с.
19. Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наук. думка, 1978. 536 с.
20. Список именной крестьянам осужденным во Временной комиссии, учрежденной господином генерал-адъютантом Чернышевым по предмету усмирения неповинующихся помещикам своим крестьян на землях Войска Донского поселенных. Июля 15 дня 1820 г. РДВИА. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 692. 122 арк.
21. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Вип. VIII: Україна в першій половині XIX століття. Київ: АН УРСР, 1939. 276 с.